

A comeniusi pedagógia és a multikulturalitás

1. Az utóbbi évtizedekben alaposan háttérbe szorult Comenius életművének kutatása, a comenológia. Munkássága a 20. század elején Jan Kvačala (Kvacala János) révén került reflektorfénybe (Kvačala 1921), majd az 1950-es évek elején Magyarországon, sárospataki tartózkodásának 300. évfordulóján jelentek meg könyvek, tanulmányok, valamint a hiánypótló bibliográfia. A következő jeles alkalom 1992-re tehető, születésének 400. évfordulóján az előbbihez hasonló, bár nem annyira intenzív könyv- és tanulmánykiadásoknak lehettünk tanúi. Mai vizsgálatunknak is az évforduló ad különös időszerűséget: 1592-ben, tehát most 425 éve született a nagy hatású, európai hírű tudós, pedagógus.

A multikulturalizmus fogalma minden kétséget kizáró módon összekapcsolható Comenius nevével. Maga a fogalom természetesen nem volt használatos abban a korban, de mai szemmel és értékítélettel visszatekintve gazdag életművére, bátran alkalmazhatjuk rá is, akárcsak korának kiemelkedő műveltségű személyiségeire, tudósaira, polihistoraira. De nem csupán a legnagyobbakra, hanem mindazokra, akik a kor szokásai szerinti peregrináció révén külföldi egyetemekre kerültek, hogy aztán visszatérve szülőföldjükre, hazájukban kamatoztassák megszerzett ismereteiket, tapasztalataikat (Sötér főszerk. 1964. 223).

Ha pusztán végigtekintünk a változatos életpálya állomásain, már maga a felsorolás is jelzi, milyen szerteágazó hatások érték-érhették, és a kulturális sokszínűség megtapasztalásához minden lehetőség adva volt számára. Csak röviden: Morvaország, Németország, Lengyelország, Anglia, Svédország, Magyarország (Sárospatak), Lengyelország, végül Hollandia fémjelzi működésének főbb színhelyeit. A bővebb áttekintés előtt azonban érdemes fölvezetni a kor tudományosságának mineműségét, hogy elhelyezzük benne a több mint fél évszázados tevékenység főbb eredményeit, ez alkalommal a címben meghatározott vizsgálati körnek megfelelően.

2. Két, egymásba fonódó tényezőt érdemes kiemelni Comenius munkássága kapcsán: a pedagógiát és a tudományokat, a tudományosságot. Személyében ugyanis ez a kettő korát jóval megelőző módon és minőségben, elválaszthatatlanul eggyé forrott, ahogy azt életműve is ékesen bizonyítja. Korának új irányzata, az enciklopédizmus, Francis Bacon filozófiai hatásával párosult, és

éppen Comenius rendszerében érte el tetőpontját. Az enciklopédizmus a tudományok végső eredményinek összefoglalására törekedve, az egyetemes bölcsesség – a pánszófia – elérését tűzte ki célul. A természettudományok ekkor kezdtek kibontakozni, de a régi világkép lényegében tovább élt. A tudás, a megismerés kulcsát keresték, amelynek segítségével a világ titkainak kapuját kinyithatják, az egyetemes módszert, amellyel a világfolyamat látszólagos káoszában rendet lehet teremteni (Sőtér főszerk. 1964. 224–5). A nagy pedagógus az enciklopédizmusból levezethető pánszófia eszméjével az ifjúságot is megcélozta, hiszen az ő iskolája a tudás egészét kívánta átnyújtani tanítványainak. Sokak előtt lebegett már korábban is egy olyan egységes tudomány eszméje, amely mind tárgy, mind módszer szempontjából egészet alkotna, hiszen valójában az egész élet iskola, és mindenkit mindenre meg kell tanítani – ez Comenius valóban demokratikus, egyszersmind enciklopédikus igénye (Kovács 1962. 17, 19). A részletekbe most nem merülhetünk bele, hiszen *A pánszófikus iskola tervezetének* bevezetője 44 pontban határozza meg a legfőbb alapelveket. Csupán néhány, a témánk szempontjából releváns, de igen beszédes idézet:

7. Minden tudnivaló legjavát oltuk be az elmékbe, mégpedig úgy, hogy ne legyen semmi égen, földön, vízben, a föld mélyében, semmi a testben és lélekben, semmi a Szentírásban, a mesterségekben, a gazdaságban, semmi az államban és az egyházban, egyszóval semmi az életben, a halálban és magában az örökkévalóságban, amit a bölcsesség kis jelöltjei alaposan ne tudnának.

8. A tudnivalókhoz csatolni kell a tennivalókat, amikben gyakoroltatni kell ifjainkat. Vagyis a dolgok ismeretéhez kapcsolni kell a feladatokban való cselekvőkészséget, aktivitást. [...]

9. Minden tanuló nyelvét kellemes ékesszólásra kell igazgatni. De ezt nem csupán egyetlen nyelven, hanem az anyanyelven kívül három nyelven. (Kovács szerk. 1962. 123–4)

Szerb Antal „a jövőendő szálláscsinálóját”, a felvilágosodás előfutárát látta benne, akiben három mozzanat futott össze: az autonóm ember útját előkészítő filológus szellem, a szektárius szabadságszeretet és a spiritualista miszticizmus (Szerb 1972. 113).

Szintézist teremtő korszakos tudományos és pedagógiai munkássága azért vált lehetővé, mert a 17. század első harmadában megszorodtak az alapfokú képzést nyújtó kisiskolák, ahol már nemcsak vallási ismereteket, katekizmust tanulhattak a gyerekek. Gyarapodtak az iskolával szemben támasztott igények: a műveltség alapvető elemein kívül – mint amilyenek az anyanyelvi ismeretek, valamint az olvasás, írás, számolás – egyre határozottabban megfogalmazódott a hétköznapi életben közvetlenül használható praktikus tudnivalók, illetőleg a természettudományok iskolai oktatása iránti igény, és szerepet kapott a jó modor, a jólneveltség elsajátítása is.

3. Az általános bevezetőt követően arra keressük a választ, hogy Comenius multikulturalitása miből táplálkozott és miben mutatkozott meg. Az előbbi életrajzának részleteiből, az utóbbit pedig műveiből állapíthatjuk meg.

Comenius 1592-ben született a morvaországi Nivnicében, uradalmi cselédek gyerekeként. Családneve *Szegeš* volt, szülei pedig Magyarországról érkeztek a határ menti településre. Első művein a *Nivanus*, *Nivnicenus*, *Nivnicensis*, *Marcomanno-Niwniczenus*, *Neufeldius* név szerepelt; nemzetközileg ismert nevét később vette föl, a közeli *Komna* település alapján, ahol ifjú éveit töltötte. Így jött létre a cseh *Komenský* (*Komňanský* > *Komnianský* > *Komnenský*), ill. a latin *Comenius* forma. A származását bizonyító adatokat Bakos József, az egri főiskola nyelvészeti tanszékének vezetője, munkásságának egyik legjobb magyarországi ismerője, kutatója dolgozta föl még az 1960-as években. Nem csupán a név etimológiáját tárta föl Karel Dolina, Jan Jelinek és František Vyskočil tanulmányai alapján, hanem helyszíni kutatások révén a matrikulákat, anyakönyveket is végignézte. Ezek alapján egyértelműsítette és bizonyította Comenius származását, majd vázolta a család történetét (Bakos 1965/1966).

Szüleinek korai halála után Comeniust nagynénje taníttatta a cseh testvérek elnevezésű protestáns felekezet támogatásával. Ez a népi mozgalom a huszita hagyományokat követte, és antifeudális irányultsága mellett jelentős volt pedagógiai programja is. Fontosnak tartották az olvasás és írás tanítását az egyszerű emberek számára, hogy minél szélesebb körben megismertethessék a Bibliát. Állandó üldöztetések közepette tevékenykedtek, mégis a nevelést, oktatást szívügyüknek tekintették, és egyre többen csatlakoztak hozzájuk a nemeselek köreiből. Mozgalmuk a cseh nép Habsburgok elleni küzdelmének jelentős állomása. Comenius a cseh testvérek iskoláját kijárva, teológiai tanulmányokat folytatott Németországban, Herborn és Heidelberg egyetemén. Nagy hatással volt rá az enciklopédista Johann Heinrich Alsted – akinek tanítványa volt –, valamint Francis Bacon, az angol materialista, empirista filozófia első meghatározó alakja. Mindezek alapján egyre világosabban látta, hogy az összes emberi ismeretet a legegyszerűbb, legáltalánosabb alapfogalmakra kell visszavezetni, és ki kell dolgozni ezeknek egymáshoz való viszonyrendszerét is. Ez a mindent átfogó tudomány a fentebb már vázolt pánszófia, azaz a tudományok tudománya.

Egyetemi tanulmányait követően, 1614-ben Pířerov városában pappá szentelték. Lelkészi szolgálata mellett a város gimnáziumában tanított. 1618-ban kitört a harmincéves háború, amely súlyos csapásokat hozott számára: feleségét, gyermekeit elvesztette, házát feldúlták, és menekülésre kényszerült. Csakhamar vereséget szenvedett a csehek Habsburg-ellenes felkelése, és a Habsburgok felszámolták az ország önállóságát, a katolicizmust államvallássá tették, majd feloszlatták a cseh testvérek közösségeit. Comenius még ebben a vészterhes időszakban is folytatta tudományos munkáját: teológiai, filozófiai, földrajzi,

gazdaságtörténeti tárgyú tanulmányokat írt, és 1623-ban született a cseh nyelvű próza első számottevő alkotása, *A világ útvesztője*.

Életének következő, igen termékeny szakasza Lengyelországba vezetett. Üldözői elől a cseh testvérek egy csoportjával Lesznó (Lissa) városába menekült, ahol lelkészi és tanári munkával tizenkét esztendőt töltött. Olyan meghatározó alkotásai születtek itt, mint a *Didactica Magna* (Nagy oktatástan), a *Vestibulum* (Előcsarnok) és a *Janua linguarum aurea reserata* (A nyelvek kitért arany kapuja). Az utóbbi jelentőségét mutatja, hogy az 1631-es megjelenését követő három évtized alatt szinte az egész művelt Európa megismerhette: lengyel, cseh, magyar, német, angol, francia, olasz, spanyol, svéd, holland, görög, sőt arab, török, perzsa és mongol stb. nyelvre is lefordították (Bakos 1964. 171). Folytatta a korábban megkezdett pánszófiai művét, amelyben a világot a maga teljességében, összefüggésrendszerében kívánta bemutatni. E szemlélet azonban szembeállította saját hittestvéreivel, akik szerint a mindentudás kizárólag Isten képessége. Egyházi zsinat elé idézték, de sikerült megvédenie igazát. Ezt követően nagyszabású – filozófiai, politikai és pedagógiai kérdéseket tárgyaló – mű írásához kezdett *De rerum humanarum emendatione* (A világ égető problémáinak megoldása) címmel, amelyben többek között egy új pedagógiai felfogás előképét vázolta fel. Az új nevelés segítségével lehet megmutatni a jobb, emberibb jövő felé vezető helyes utat. Olyan világot képzelt el, amelyben mindenki megtalálja a boldogságot, és mindenkinek joga lesz arra, hogy élete végéig tanuljon.

1641-ben Samuel Hartlib, egy Londonban élő német kereskedő meghívta Angliába, hogy ott a társadalmi reform elősegítésére főiskolát alapítson. Befolyásos emberekkel tárgyalt, és itt írta a *Fény útja* című esszéjét, amelyben meghirdette programját. Elképzelései olyan nagy hatásúak voltak, hogy a parlament fontolóra vette a főiskola létesítését, amely minden nemzet fiait fogadta volna. A polgárháború kitörése azonban megakadályozta a terv megvalósítását, és 1642-ben elhagyta a szigetországot. Két rangos meghívást kapott ekkor: egyfelől Richelieu bíboros Franciaországba invitálta, másfelől az amerikai ifj. John Winthrop, Connecticut állam kormányzója a nem sokkal korábban alapított Harvard College elnöki tisztét ajánlotta fel neki, amikor Európában keresett pedagógus-teológust. Comenius mégis egy harmadikat választott: a svéd kormány felkérését fogadta el, hogy a *Janua* mintájára írt tankönyvsorozattal segítse elő az ottani iskolák megreformálását. Így született meg harmadik fontos nyelvkönyve *Atrium* (Fogadóterem) címmel.

A harmincéves háború üzte el szülőföldjéről, de annak befejezése, a vesztfáliai béke (1648) nem hozta meg a várva várt eredményt sem Comeniusnak, sem pedig a csehek számára: a Habsburgok nemzetközi tekintélye megtört ugyan, de abszolutista hatalmuk nem csökkent birodalmukban. A protestánsokra és katolikusokra kimondott vallásszabadság pedig nem vonatkozott a cseh testvérek szektájára. A cseh száműzöttek számára Lengyelország nyújtott me-

nedéket. Így visszaköltözött Lesznó városába, ahol morva püspökké választották. Ő volt az utolsó a cseh-morva papságból, aki betöltötte ezt a tisztséget.

Itt kapta meg Lórántffy Zsuzsanna fejedelemasszony levelét, melyben felkérte arra, hogy segítse a sárospataki kollégium újjászervezését. Szakmai tervein kívül két okból is szívesen fogadta a meghívást. Egyfelől azért, mert szülei magyar földről vándoroltak Morvaországba, tehát nem volt teljesen idegen számára sem Magyarország (Dörömbözi 1992. 5), másfelől pedig azért, mert Rákóczi Zsigmond és II. Rákóczi György révén lehetőséget látott a Habsburgok elleni fellépésre. Kiváló tankönyvei már Sárospatakra való érkezése előtt utat találtak a magyar iskolákba, és magyar fordítások is léteztek (*Janua lingua latinae vestibulum* – A latin nyelv kapujának előcsarnoka, Várad, 1643.; *Janua lingua latinae reserata aurea* – A latin nyelv feltárt aranykapuja, Várad, 1643), és a pataki vendéglátók is elsősorban mint újszerű latin nyelvtankönyvek íróját ismerték.

4. A pataki iskola I. Rákóczi György támogatásának köszönhetően már korábban is nagy kisugárzású kulturális és oktatási központtá vált. Tanárai közül több Heidelbergben szerezte diplomáját. Munkásságának méltatói szerint (pl. Jan Kvačala 1921) meghatározóak voltak ezek az évek, többek között mostani vizsgálatunk szempontjából is. Dörömbözi János szerint ugyanis Comenius egyre határozottabban felismerte a szomszéd népek együttműködésének szükségességét, s nem csupán a külpolitikában megnyilvánuló közeledést, hanem egymás kultúrájának és egymás nyelvének megismerését hirdette. Helyesen látta, hogy egy nép függetlenségének záloga a lakosság kulturális szintjének emelése. Ez a gondolat a későbbi évszázadok alatt egész térségünkben igazolódott, s a fegyveres felkelések mellett a különféle nemzeti függetlenségi törekvések legfontosabb pontjaként szerepelt. A cseh nép, a cseh nemzet érdekeinek képviselőitől kiindulva eljutott ahhoz a gondolathoz, hogy az egész emberiség javát kell szolgálnia, s a világot meg kell szabadítani a pártoskodás szellemétől (Dörömbözi 1992. 9). Következzék néhány gondolat mindezek szemléltetésére a magyarországi tartózkodása alatt született műveiből:

Azt a nemzetet mondjuk boldognak, amely [...] békés természetű, jó szomszédai vannak, békében és egyetértésben él.

Nemcsak magyarok lakják ezt a földet, hanem fennmaradt rajta az ősi lakoságnak (szláv, német) sok ivadéka, észrevétlenül máshonnan is sok német, rutén, román, sőt török telepedett le. Ezért lakosai nem egy, hanem legalábbis ötféle nyelven beszélnek, s e nyelveket egymástól egy egész világ választja el, úgyhogy egyik ember a másikat éppúgy nem érti meg, mint a bábeli toronynál, hacsak nem a közös latin nyelven beszélnek, vagy ha valaki két-három vagy négy nyelvet meg nem tanult, de egyet sem jól, amint történni szokott.

(*Gentis Felicitas* [A nemzet boldogsága], 1654; in: Kovács szerk. 1962. 359)

A művelt nemzetek az idegenek iránt nyájasak, az utat az ismeretleneknek szívesen megmutatják, a hozzájuk betérő iránt emberségesek, és vigyáznak, hogy valami kellemetlenséget ne okozzanak nekik. A barbárok az ismeretleneket vagy megfutamítják és elűzik maguktól, vagy maguk futnak el, vagy legalábbis az érintkezéstől rettentik el őket barátságtalan viselkedésükkel. [...] Ami tehát minket, magyarokat és morvákat illet, az igazat megvallva eddig sem az én nemzetemnek, sem a tieteknek nem volt elegendő műveltsége. [...] Ha ti, hunok tehetségtekkel élni tudtok, Európa egy népénél sem fogtok bölcsességben hátrább állni.

(A lelki tehetségek kiműveléséről, 1650; in: Kovács szerk. 1962. 93)

Imént az egyes szám második személy alkalmazása tette személyesebbé, hatásosabbá a stílust. Beszédes megszólításokkal másutt is találkozunk:

Figyeljetek, kérlek, népeim és rokonaim, magyarok, morvák, csehek, lengyelek és szlavónok! (I. m. 97)

Itt csupán rokonainak nevezi a hozzá közel álló népeket, míg a *Nátán bizalmas beszéde Dávidhoz* című, kevésbé ismert 1651-es művében öt részt, öt egymásra épülő csoportot tételez, amikor erkölcsi kérdéseket pontról pontra vizsgál. Ez az öt egység: a család, a nemzet, a szomszédos népek, egész Európa, valamint az egész földkerekség. Mai szemmel nézve igen figyelemreméltó gondolat, az európaiság fogalomköre is megjelenik, a még nagyobb körbe – kisség utópisztikusan –, a világ egészébe beágyazva:

Nemzetedet megszabadítod az értelmi és erkölcsi barbárságtól, egyúttal a szomszédos népeknek: az osztrákoknak, morváknak, cseheknek, sziléziaiaknak, lengyeleknek, ruténoknak stb. szintén segítségére leszel, hogy a barbárság és a szolgaság igáját lerázzák. De egész Európának is, amely viszálykodásoktól szenved, segítségére leszel, hogy könnyebben egyesüljön a boldogító békében, szeretetben és rendben. És elősegíted, hogy hasonlóképpen megtérjenek és üdvözljenek a világ összes népei. [...]

A szomszédos népeknek segítséget nyújtasz, ha segíted védelmezőiket. Európának leszel segítségére, ha nem szegülsz azok ellen, akik a szövetséget ki akarják terjeszteni. A világnak teszünk kedvére, ha a földkerekség népeinek ajánlva kiadjuk az emberek helyzetének javításáról szóló Egyetemes Tanácskozást.

(Kovács szerk. 1962. 210, 215)

Comenius négy esztendeig, 1650 és 1654 között tartózkodott Magyarországon. Ez alatt az idő alatt készítette el mind máig legismertebb munkáját, az *Orbis Pictus*, amelynek igényes kiadásához – a gazdag képanyag fametszettekkel való megjelenítéséhez – nem voltak meg a feltételek. Patakról visszatért Lesznóba, és folytatta képes tankönyvének munkálatait. A kéziratot Nürnbergbe küldte, ott jelent meg a latin és német nyelvű könyv 1658-ban, amely két évszázadon keresztül folyamatosan megtartotta népszerűségét Európa-szerte. A

magyar nyelvű – ugyancsak nürnbergi – kiadásra tíz évet kellett ugyan várni, de hamarosan követte a brassói (1675), majd a két lőcsei (1685, 1728) kiadás. Az első magyar nyelvű *Orbis Pictus* nyelvjárás-történeti és fordítástudományi tanulságait Bakos József dolgozta fel (Bakos 1967).

A magyarországi évek után Comenius ismét visszatért Lesznóba. Sárospatakról való távozását Szerb Antal bukásnak minősíti, összefüggésben azzal, hogy kitűzött céljait nem tudta megvalósítani (Szerb 1972. 113). Csupán néhány munkás év adatott számára lengyel földön: a várost elpusztították, több kézírata megsemmisült, és előbb Hamburgba költözött, majd Amszterdamban telepedett le. A város támogatta tudományos munkáit, és előkészítette műveinek gyűjteményes kiadását. Még 78 éves korában is újabb nagyszabású terveket dédelgetett, amelyeket azonban halála miatt már nem tudott megvalósítani.

5. Comenius didaktikai és metodikai alapelvei napjainkban is megállják helyüket. Mai szakmódszertanunkban továbbra is meghatározó szerepe van a szemléletességnek, a tudatosságnak, a rendszerességnek, a következetességnek, valamint a tananyag koncentrikus bővítésének (Zimányi 2000. 18). A szemléletesség elvét – Bacon nyomdokain haladva – Comenius dolgozta ki először részletesen, amikor a konkrét tapasztalatszerzés fontosságát hangsúlyozta. A tudatosság elve a tekintélyelvűség elleni határozott állásfoglalást jelenti. Ne a tudós szerzők legyenek a tudás valódiságának bizonyítékai, hanem az érzékszervek és az elemző értelem. A mechanikus, megértés nélküli tanulás helyébe a megértett-megemésztett ismeretek tudatos elsajátítását állítja. A koncentrikus tananyag-elrendezés elve – a lineáristól eltérően – azt jelenti, hogy az iskola minden fokán mindent tanítani kell, fokozatosan bővülő terjedelemben. Az ismeretek így egységes rendszert alkothatnak már a kezdeti fokon is. Erre a rendszerre épülhet a következő osztályokban tanított koncentrikusan bővülő, fokozatosan gazdagodó ismeretanyag. (Didactica Magna 1992. 46–53)

Comenius igen változatos és rendkívül eredményes életpályát mondhat magáénak. Hatásáról most csak annyit, hogy az 1800-as években Néteországban a nevelésügy különös figyelmet kapott, és Comenius megbecsülése újjáéledt. Imént vázolt élete és a kiragadott szemelvények sora bizonyítja, hogy mai szemmel nézve a világpolgár előképét láthatjuk benne. Csehország iránt mindig is megvallott hazafias érzelmei mellett európai polgárnak tartotta magát, s mélységesen hitt az emberiség egységében – jogosan tekinthetjük tehát őt és munkásságát, annak szellemét a kulturális sokszínűség, a multikulturalizmus egyik kiváló példájának.

Irodalom

- Bakos József 1964. Comenius tankönyvei: A Janua. A Janua magyar szövegének nyelvészeti jelentősége. In: Bende Sándor szerk. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*, Eger, pp. 171–209.
- Bakos József 1965/1966. Comenius magyar származásáról – a *Szeges* családnévről. *Magyar Nyelv* LXI. 89–91.; LXII. pp. 85–88.
- Bakos József 1967. Az első magyar nyelvű Orbis Pictus nyelvjárástörténeti adatai és tanulságai. In: Bende Sándor szerk. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* V., Eger, pp. 155–169.
- Dörömbözi János 1992. Előszó. In: Johannes Amos Comenius: *Didactica Magna*. Seneca Kiadó, Pécs, pp. 6–29.
- Kvačala, Ján 1921. Komenský. Jeho osobnosť a jeho sústava vedy pedagogickej. Praha.
- Kovács Endre szerk. 1962. *Comenius Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Sőtér István főszerk. 1964. *A magyar irodalom története II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szerb Antal 1972. *Magyar irodalomtörténet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Zimányi Árpád 2000. A tanítási óra részeinek módszertana. In: Dobóné Berencsi Margit – Zimányi Árpád *Anyanyelvi tantárgy-pedagógiánk vázlata*. Líceum Kiadó, Eger, pp. 18–32.

Források

- Johannes Amos Comenius 1961. *A világ útvesztője*. Magyar Helikon, Budapest.
- Johannes Amos Comenius 1992. *Didactica Magna*. Seneca Kiadó, Pécs.